

עיון בפרשיות שפיכות דמים בתורה: ערי מקלט ועגלה ערופה*

א

המעייין בפרשות ערי מקלט, יבחין בנקל כי היא כוללת בתוכה שני פנים, הנבדלים זה מזה בפרטים רבים. עיון בספר דברים מעלה כי תכלית ערי המקלט היא הצלת הרוצח:

אז יבדיל משה שלש ערים... לַגֹּס שמה רוצח אשר ירצח את רעהו בבלי דעת והוא לא שנא לו מתמל שלשם ונס אל אחת מן הערים האל וחי (דברים ד', מא-מב).

וביתר פירוט בפרק י"ט:

פן ירדף גאל הדם אחרי הרצח כי יחם לבבו... והכהו נפש ולו אין משפט מות¹.
(שם, י"ט, ו-ז).

מתחילת הפרשה בבמדבר ל"ה, עולה תמונה דומה:

והיו לכם הערים למקלט מגאל ולא ימות הרצח עד עמדו לפני העדה למשפט (במדבר ל"ה, יב).

מתוך פסוקים אלו עולה תמונתן של ערי המקלט כמנוס ומפלט מיד הגואל. התורה מכירה במציאות החברתית שבה "חם לבבו" של בן המשפחה, דבר העלול לגרום לשפיכת "דם נקי". על כן, מייסדת התורה מוסד משפטי המגן על אותו שוגג אומלל

* במאמר זה באות לידי ביטוי כמה הנחות פרשניות. בחלק הראשון ישנו ניסיון לעמוד על ניגודים וסתירות בין שתי פרשיות בתורה, ומתוך כך לעמוד על המערכת הכוללת המוצגת במובחן בכל אחת מן הפרשיות. בחלק השני ישנה מגמה לראות פרשייה אחת כמורכבת משני עניינים המעורבים בה, ומתוך כך לראותה כאחדות המורכבת משני חלקים. ההתייחסות לכתוב היא על פי שילוב של פשוטו של מקרא ופירושי התורה שבעל-פה, וזאת כאשר ניתן לראות את התורה שבעל-פה כמשלימה את רובד הפשט.
1. נחלקו תנאים האם הכוונה לגואל הדם או לרוצח, עיין בבלי מכות י ע"ב. אך עפ"י פסוק ד נראה להכריע שהכוונה לרוצח.

ש"האלהים אנה לידו" (שמות כ"א, יג), ומבטיח לו משפט צדק. זמן הישיבה אינו קבוע - עם חלוף הסכנה יכול הרוצח לשוב אל ביתו, אם המשפט או הזמן שיככו את זעמו של הגואל.

אלא שבהמשך הפרשה במדבר ישנם מספר פסוקים המגלים רובד נוסף:

ושפטו העדה בין המכה ובין גאל הדם... **והשיבו אתו העדה** אל עיר מקלטו אשר נס שמה וישב בה עד מות הכהן הגדל אשר משח אתו בשמן הקדש. ואם יצא יצא הרצח את גבול עיר מקלטו אשר ינוס שמה. ומצא אתו גאל הדם מחוץ לגבול עיר מקלטו ורצח גאל הדם את הרצח **אין לו דם**. כי בעיר מקלטו יֵשב עד מות הכהן הגדל ואחרי מות הכהן הגדל ישוב הרצח אל ארץ אֶחָזְתוּ. והיו אלה לכם לחקת משפט לדרתיכם בכל מושבתיכם (ל"ה, כד-כט)

ולא תקחו כפר לנוס אל עיר מקלטו לשוב לשבת בארץ עד מות הכהן² (שם, לב).

ובסיום הפרשה עומדת הנמקה:³

ולא תחניפו את הארץ אשר אתם בה כי הדם הוא יחניף את הארץ ולאֵרץ לא יכפר לדם אשר שָפַךְ בה כי אם בדם שִפְכו. ולא תטמא את הארץ אשר אתם יֹשְבִים בה אשר אני שֹכֵן בתוכה כי אני ה' שֹכֵן בתוך בני ישראל (שם, לג-לד).

פסוקים אלו מעלים תפיסה חדשה של הישיבה בעיר המקלט. הרוצח אינו נס אל העיר, אלא נשלח אליה בעקבות משפט, על ידי העדה. הוא גולה גם כשאין חשש מפני גואל הדם,⁴ לתקופה שאינה קשורה לאיום על חייו. גואל הדם עצמו אינו מוצג כנוקם אחוז חמה ותאב דם, אלא כמוציא לפועל של בית הדין (פסוק יט).⁵ יציאה של הרוצח מן העיר מגדירה אותו כמי ש"אין לו דם",⁶ ובמקרה כזה גואל

2. עפ"י ספרי במדבר, פיסקא קסא, מהדורת הורוויץ, עמ' 221, הפסוק מדבר ברוצח מזיד הנותן כופר על מנת שיגלוהו ולא יהרגוהו, וכך פירש גם רס"ג. אך לפי פשוטו של מקרא נראה שהפסוק מכוון לרוצח **בשגגה** הרוצח לשוב לביתו לפני מות הכהן הגדול, כפי שמובא בבבלי כתובות לז ע"ב, וכך כתב רש"י. ועיין גם ברמב"ן שהאריך בזה (רש"י ורמב"ן על פסוק לב, ד"ה ולא תקחו).

3. נראה שהכתוב מכוון הן לרוצח במזיד והן לשוגג, וכן כתב הנצי"ב בהעמק דבר.

4. דבר זה בולט במיוחד על פי התושבע"פ: יש דין גלות גם כשלנרצח אין גואל, כגון עבד (רמב"ם הל' רוצח פ"ה, ה"ג), ובצורה יותר בולטת בדברי אב"י (בבלי מכות יא ע"ב): "נגמר דינו ומת מוליכין את עצמותיו לשם..." למרות שכבר אין חשש לחייו... (ועיין אור שמח על הל' רוצח ו', יב).

5. ועיין בבלי סנהדרין מה ע"ב: "גואל הדם ימית את הרוצח - מצווה בגואל הדם. ומניין שאם אין לו גואל בית דין מעמידין לו גואל? שנאמר בפגועו בו מכל מקום". ראה גם: מ"ד קאסוטו, מאדם עד נח - פירוש על ספר בראשית, ירושלים תשמ"ז, עמ' 123.

6. רש"י: הרי הוא כהורג את המת שאין לו דם.

הדם מותר, ואולי אף מצווה,⁷ להורגו, ואיש אינו נענש על הריגתו.⁸ הרוצח אינו רשאי לשוב אל ביתו אפילו תמורת כופר, איסור המקביל לאיסור לקיחת כופר לנפש רוצח מזיד.

שניות זו באה לידי ביטוי אף בהבדלי סגנון רבים בין שתי הפרשיות. הביטוי "ערי מקלט" המשמש בספר במדבר, אינו מופיע כלל בדברים, ומתחלף בכינוי הסתמי "ערים". פעולת ייסוד הערים מכונה "לתת" או "להקרות" במדבר, לעומת "להבדיל" בדברים. ספר במדבר משתמש בכינוי "בשגה" על מנת לתאר את מעשה ההריגה, ואילו בדברים משמש הביטוי "בבלי דעת". גם מספר הערים וזמן ייסודן נתון כביכול ב"מחלוקת" - אל מול שש ערים המופרשות יחד על פי ספר במדבר (ל"ה, ג), מציג ספר דברים מערכת דו-שלבית של הפרשת הערים (ראה ד', מא; י"ט, ז-ט). הפרשיות מתאפיינות בצירופי לשון ייחודיים ומציגות שני פנים של תפיסת ערים אלה, ייעודן ותכלית.

שני פנים אלו מופיעים גם בספר יהושע, פרק כ'. שם מסופר על ביצוע הצו בידי יהושע. ניתוח סגנוני מראה בבירור כי בפרשה סממנים השייכים הן לספר במדבר והן לספר דברים:⁹ פסוק ב לדוגמה, משתמש בביטויים "תנו" ו"ערי מקלט" המקבילים לביטויים במדבר ל"ה. בפסוק ה מופיע הצירוף "לא שנא לו מתמל שלשם" המקביל לביטוי מדברים י"ט, ד. אך הדבר בולט במיוחד בפסוק ג, הנוטל את הכינויים של במדבר ודברים כאחד, ומצרפם:

...לנוס שמה רוצח מכה נפש בשגה בבלי דעת.

ואם בהרכבה סגנונית עסקינן, הרי שפסוק ו מעמיד אותנו בפני הרכבה תוכנית, הגורמת לניסוח המוזר והקשה של הפסוק:

וישב בעיר ההיא עד עמדו לפני העדה למשפט עד מות הכהן הגדול אשר יהיה בימים ההם. אז ישוב הרוצח ובא אל עירו ואל ביתו אל העיר אשר נס משם.

7. עיין משנה מכות פ"ב מ"ז - מחלוקת ר' יוסי הגלילי ור' עקיבא.
8. עיין לעיל הערה 7. גרסת המהרש"ל היא "וכל אדם חייבין עליו", אך גרסה זו נסתרת על ידי כל כתבי היד והראשונים, הגורסים "וכל אדם אין חייבין עליו", ועיין בתו"ט (שם, פ"ב, מ"ד) ובהגהות הגר"א (שם, יא ע"ב).
9. בנוסח המשתקף בתרגום השבעים חסרים הכתובים שאת מקורם זיהינו בספר דברים. על כך העירו כבר רבים, ראה: א' רופא, 'שיטת הביקורת הספרותית-הסטורית מודגמת ביהושע כ', ספר יצחק אריה זליגמן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 137-150; וכן לאחרונה: ש' אחיטוב, מקרא לישראל - יהושע, תל-אביב תשנ"ו, עמ' 332. בהקשר זה יש לציין את דברי הבבלי מכות יא ע"א: "ויכתב יהושע את הדברים האלה בספר תורת אלהים - פליגי בה ר' יהודה ור' נחמיה: חד אמר שמונה פסוקים וחד אמר ערי מקלט".

ניסוחו המיוחד של הפסוק מעמיד אותנו על שני תפקידיה של עיר המקלט: האחד מקום הצלה, והשני מקום גלות.

אך מהו פשרה של גלות זו? אחת הטענות המקובלות¹⁰ היא שגלות זו היא עונש. רצח הוא עברה חמורה, ועל כן גם שגגתה טעונה ענישה. על פי טענה זו, ערי המקלט הן מעין בתי מעצר, והשהייה בהן היא חיבור של עונש הגלות ושל עונש הכליאה המוכר במשפט מתקופת יוסף ועד היום.

אלא שנראה שלא מכוונים הדברים, שהרי זמן השהייה אינו קצוב. הכוהן הגדול יכול למות למחרת או לאחר שבעים שנה! הייתכן כי התורה, אשר משפטיה צדק ואמת, תותיר את עונשו של הרוצח ביד המקרה? קשה להבין מדוע מי שרצח בתקופתו של כוהן בריא, יענש יותר מההורג בזמנו של כוהן שכיב מרע!

הסבר נוסף לשאלת ייעוד הגלות, רואה את השהייה בעיר כמכפרת. וכך היא לשון בעל ספר החינוך (מצווה תח):

שבט הלוי מבחר השבטים... ומפני גודל מעלתם וכושר פעלם וחין ערכם נבחרה ארצם לקלוט כל הורג נפש בשגגה... אולי תכפר עליו אדמתם המקודשת בקדושתם.

בעל החינוך רואה את הגלות עצמה כמכוונת לכפרה, וכן מצינו במקורות אחרים ואף קודמים.¹¹ אך גם בהסבר זה ישנם קשיים, שהרי לא מצינו שנתכפר לו! גם אחרי שנים רבות של ישיבה, הוא נחשב בן מוות אם הוא יוצא את העיר! לכאורה הכפרה היחידה המוצגת היא מות הכוהן הגדול; בלעדיה אין כפרה, ולאחריה אין צורך בכפרה.¹² יתרה מזאת, שני ההסברים מתעלמים מההנמקה המובאת בפסוקים לג-לד. לא ברור מהי חנופת הארץ, ואיך היא מתקשרת לכל המערכת.

על כן נראה כי יש להציע פירוש חדש, דבר המצריך אותנו לחזור אל הרוצח הראשון, שהוא גם הגולה הראשון.

10. ראה רבינו בחיי על התורה, וכן י' מילגרום, אנציקלופדיה עולם התנ"ך, במדבר, תל-אביב 1993, עמ' 205, הכותב כי "מקלט" משמעו "מעצר", וערי מקלט - ערי מאסר.

11. ראה בבלי סנהדרין לז ע"ב; אור שמח הל' רוצח ו', יב.

12. עיין משנה מכות פ"ב מ"ו: "משנגמר דינו מת כהן גדול הרי זה אינו גולה".

ב

ויהי הבל רעה צאן וקין היה עבד אדמה...

...ויהי בהיותם בשדה ויקם קין אל הבל אחיו ויהרגו. ויאמר ה' אל קין אי הבל אחיך ויאמר לא ידעתי השמר אחי אנכי. ויאמר מה עשית קול דמי אחיך צעקים אלי מן האדמה. ועתה ארור אתה מן האדמה אשר פצתה את פיה לקחת את דמי אחיך מידך... נע ונד תהיה בארץ...

ויצא קין מלפני ה' וישב בארץ נוד קדמת עדן... ויהי בנה עיר ויקרא שם העיר כשם בנו חנוך (שם, טז-יז).

פרשה זו מניחה בפנינו את אבני היסוד של התייחסות התורה לרצח. האדמה אינה יכולה לסבול את מציאותו של שופך הדמים. היא מאררת את הרוצח, ושולחת אותו לנוע ולנוד בארץ. קול הדם זועק מן האדמה, ואינו מותיר מנוח לכף רגלו של הרוצח. קין, אשר שלח ידו באחיו, נעקר מן האדמה שאותה עבד והתנתק ממנה, כעולה מפסוקים יג-יד:

ויאמר קין אל ה'... הן גרשת אתי היום מעל פני האדמה...

נחזור אם כן אל הפרשה בספר במדבר. הרצח הוא מעשה של החנפת הארץ הדורש כפרה בדם השופך. כאשר הרוצח שוגג, הוא פטור ממוות, אך קללת האדמה עודנה תלויה ועומדת. הוא חייב להימלט מעל פניה. עיר המקלט היא אחת מערי הלויים, ובתור שכזו היא אנטיתזה ל"נחלה" ול"ישיבה בארץ". הלויים אינם שייכים לקיום הנורמלי של ישיבה בקרקע:

לא יהיה לכהנים הלויים כל שבט לוי חלק ונחלה עם ישראל אשי ה' ונחלתו יאכלון. ונחלה לא יהיה לו בקרב אחיו ה' הוא נחלתו כאשר דבר לו¹³ (דברים י"ח, א-ב).

הם אינם נוחלים,¹⁴ ועריהם, המהוות אֵיִים בתוך נחלות השבטים, מורמות כביכול מעל פני האדמה. על כן נבחרו שש מהן לשמש כערי מקלט.¹⁵ כך מובנת גם

13. לגבי נפקויות הלכתיות, עיין רמב"ם הל' שמיטה ויובל פי"ג הל' ז-ח. יש לשים לב לסוף הלכה ח: "...שדין זה תלוי במקומות אלו ולא בבעלים".

14. עיין משנה מעשר שני פי"ה מ"ד. גם התנא הטוען שחלקו, אינו מגדיר זאת כנחלה, כלשון הרמב"ם (הל' מעשר שני פי"א הי"ז): "שאע"פ שלא נטלו חלק בארץ יש להם ערי מגרש". כמו כן ראה ירושלמי מכות פ"ב ה"ז, לב ע"א; סוטה פ"ט סוף ה"ב, כג ע"א. הירושלמי תולה את שתי המחלוקות זו בזו, אך ניתן לומר שגם מאן דאמר "למחלוקת ניתנו" יסכים שאין כאן ירושת הארץ, אלא בעלות בלבד, ודבר זה עצמו מצריך העלאת שכר.

15. ייתכן שהשוואה אף חריפה יותר - קין קורא לעירו "חנוך", כשם אותו חנוך אשר "לקח אותו האלהים" (בראשית ה', כד), כלומר נעקר מעל פני האדמה, בדומה ללויים, שה' בחר בהם. דבר זה מקבל משנה תוקף על רקע ההקבלה בין צאצאי אדם לצאצאי אנוש: עירד=ירד, למך=למך, וכך גם חנוך=חנוך.

קביעתה של תורה שבעל-פה כי כל ערי הלוויים קולטות.¹⁶ עיר המקלט היא המקום היחידי המאפשר את קיומו של הרוצח, אשר האדמה הספוגה בדם בווערת תחת רגליו. כעת קל להסביר מדוע בצאתו מחוץ לתחום עיר המקלט הוא נחשב כמי ש"אין לו דם", ומותר, ואולי אף מצווה, להורגו.¹⁷ אל מול ההנמקה המשפטית של ספר דברים: "ולא ישפך דם נקי...", מוצגת כאן התראה בעלת אופי שונה לחלוטין: "ולא תטמא את הארץ...". מערכת דינים זו, הפועלת לצד מערכת המשפט, היא חלק ממערכת העקרונות והערכים התורניים בתחום שפיכות דמים, ולפיכך ישנו איסור מיוחד לקחת כופר בתמורה ליציאה מהעיר, בדומה לאיסור להחיות רוצח מזיד.

ג

ראינו כיצד מגיבה מערכת הטבע-האדמה, על נטילת נשמה. על פי התורה ערכה של נפש האדם לא יסולא בפז, ולכן אי אפשר לפדותה בכופר. כך גם לגבי רוצח מזיד, שאותו דורשת התורה להרוג:

...ומיד האדם מיד איש אחיו אדרש את נפש האדם. שפך דם האדם באדם דמו
ישפך כי בצלם אלהים עשה את האדם (בראשית ט', ה-ו).

וכן:

ולארץ לא יכפר לדם אשר שפך בה כי אם בדם שפכו (במדבר ל"ה, לג).

הריגת הרוצח מהווה הן ענישה והן כפרה, ומשיבה את הסדר על כנו בפעולה אחת. במקרים שבהם לא ניתן להרוג את הרוצח, ניתן לזהות ולבודד את מרכיבי המערכת, ולראותה במלוא מורכבותה. במקרה כזה נתקלנו בדין רוצח בשגגה, ואנו נמשיך לעסוק באנומליה אחרת - רוצח לא נודע:

כי ימצא חלל באדמה אשר ה' אלהיך נתן לך לרשתה נפל בשדה לא נודע מי הכהו. ויצאו זקניך ושפטיך ומדדו אל הערים אשר סביבת החלל. והיה העיר הקרבה אל החלל ולקחו זקני העיר ההוא עגלת בקר אשר לא עבד בה אשר לא משכה בעל. והורדו זקני העיר ההוא את העגלה אל נחל איתן אשר לא יעבד בו ולא יזרע וערפו שם את העגלה בנחל. ונגשו הכהנים בני לוי כי במ בחר ה' אלהיך לשרתו ולברך בשם ה' ועל פיהם יהיה כל ריב וכל נגע. וכל זקני העיר ההוא הקרבים אל החלל ירחצו את ידיהם על העגלה הערופה בנחל. וענו ואמרו ידינו לא שפכה [שפכו קרי] את הדם הזה ועינינו לא ראו. כפר לעמך ישראל אשר פדית ה' ואל תתן דם נקי

16. עיין בבלי מכות י ע"א.

17. עיין לעיל הערות 7, 8.

בקרב עמך ישראל ונפּפּר להם הדם. ואתה תבער הדם הנקי מקרבך כי תעשה הישר בעיני ה' (דברים כ"א, א-ט).

הפרשנים נתקשו בפרשה זו. הרמב"ם (מורה נבוכים, ח"ג, פ"מ) מסביר כי טעם הדין הוא פרסום הרצח, כדי לעודד את הגורמים השונים למצוא את הרוצח. אך הסבר זה אינו מבאר לא את הטקס המורכב ולא את פשר פרטי הדינים, כגון: הצורך בעגלה שלא משכה בעול, עריפה, נחל איתן ועוד. דינים סתומים אלו גרמו לחלק מן הראשונים להגדיר את דין עגלה ערופה כמצווה שטעמה אינו ידוע - חוקה.¹⁸ גם ניסיונות הביאור נתקלו בקשיים לא מעטים. למשל, העגלה מוצגת מצד אחד כקרבן. היא מזכירה בדיניה את הקרבנות הנעשים בחוץ, בעיקר את דין פרה אדומה אשר גם בה מופיע איסור פרה שמשכה בעול. בטקס מעורבים כוהנים, יש בו מעשה של סמיכה ומדובר בו על כפרה. בתושבע"פ ההשוואה לקרבן בולטת עוד יותר - דינים רבים מבוססים על "כפרה כתיב בה כקדשים".¹⁹

מצד שני, פועלים בטקס גם הזקנים, הם השופטים. אין כאן שחיטה כמו בקרבנות, כי אם עריפה, הנתפסת בתושבע"פ כעריפת הרוצח: "הוקשו כל שופכי דמים לעגלה ערופה, מה להלן בסיף ומן הצואר, אף כאן בסיף ומן הצואר".²⁰ כמו כן, יש להסביר את המיקום ואת האיסור לעבוד ולזרוע במקום,²¹ אשר אין להם יָע בדיני הקרבנות.

יתר על כן, פסוקים ה-ו יוצרים בעיה טקסטואלית פנימית. ישנה אי בהירות לגבי היחס בין "הכהנים בני לוי" לבין "זקני העיר ההיא". איזה חלק מהווידוי (פסוקים ז-ח) אומרים הכוהנים, ואיזה הזקנים?²²

נראה כי כאן ניתן למצוא את המפתח לפתרון השאלות. העמימות נובעת מכך שבבסיס הפרשה ישנם שני מוטיבים: כוהנים וזקנים, כפרה ומשפט. שני המוקדים

18. עיין רמב"ן לפסוק ח, וברמב"ם הל' מעילה פ"ח ה"ח.
19. בבלי מגילה כא ע"א בעניין דברים הנעשים ביום; עבודה זרה כט ע"ב בעניין איסור הנאה (וכן קידושין נז ע"א); בבלי זבחים ע ע"ב בעניין הגדרה כנבלה; ירושלמי סוטה פט ה"ה, כג ע"א, בעניין פסול טריפה ומחוסרת אבר. אמנם מבבלי זבחים פח ע"ב וערכין טז ע"א עולה שאין העגלה נחשבת קרבן ממש.
20. בבלי סנהדרין נב ע"ב, ובשינויים קלים בבבלי כתובות לז ע"ב.
21. אמנם על פי פשוטו של מקרא אין פה ציווי אלא תיאור הנחל, אך בפרשה זו בחרנו להשתמש (שימוש חלקי) בהלכה ובתושבע"פ. לגבי שימוש בתושבע"פ ככלי ללימוד פשוטו של מקרא ראה: א' רופא (רופא), "עגלה ערופה", תרביץ לא, עמ' 134, ושם בהערה 59.
22. על פי הספרי (דברים, פיסקא רי, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 244) והמשנה (סוטה פ"ט, מ"ו), פסוק ז הוא דברי הזקנים ופסוק ח - דברי הכוהנים. אך מתוך גוף המקראות קשה לקבוע בבירור, וראה רשב"ם ורמב"ן על אתר, שהבינו אחרת.

המשמשים בערבוביה מלמדים אותנו כי למעשה הן הכוהנים והן הזקנים היו ראויים להיות הפועלים הבלעדיים בטקס. המערכת המורכבת מותרה מקום הן לכוהנים והן לזקנים, כאשר הכתוב עצמו מאפשר את שתי הקריאות. הרצח, הדורש הן משפט והן כפרה, מצריך תגובה משתי הרשויות: הרשות השופטת - הזקנים, והרשות המכפרת - הכוהנים (השווה לפרשת ערי מקלט, שם הכוהן הגדול מכפר - במיתתו). תגובה זו אמורה להיות שפיכת דם הרוצח, על פי "דמו ישפך" השייך למערכת המשפט,²³ ועל פי "דם שפכו" השייך למערכת הכפרה. בהעדר הרוצח, נבחרת העגלה, המשמשת הן כקרבת לכפרה על העדה,²⁴ והן כנושא הטקס הסמלי הממחיש את אחריותו החברתית והשיפוטית של בית הדין.²⁵ אחריות זו באה לידי ביטוי גם בתפילה "ואל תתן דם נקי בקרב עמך ישראל", הבאה במקרים שבהם בית הדין הארצי אינו יכול לממש את גזר הדין.²⁶

כך ניתן לנסות ולהסביר גם את שאר הפרטים. נראה שהציווי להוריד את העגלה אל נחל "אשר לא יעבד בו ולא יזרע" - בין אם מדובר בתיאור העכשווי של השטח, ובין אם מדובר בציווי החל מכאן ולהבא²⁷ - מכוון לסמל את קללת האדמה²⁸ ואת מחאתה על הרצח. כך לגבי קין: "כי תעבד את האדמה לא תסוף תת

23. ייתכן שיש לקרוא את הפסוק "שפך דם האדם באדם דמו ישפך כי בצלם אלהים עשה את האדם" כשהנימוק נסוב על "באדם דמו ישפך", ולא על עצם שפיכת הדם. על פי פירוש זה, משמעות צלם אלהים שבאדם היא יכולתו השיפוטית וזכותו ליטול נשמה. על כל פנים, הדברים תקפים גם ללא פירוש זה.

24. לגבי השימוש בבהמה גסה דווקא, בקרבנות ציבור, השווה ויקרא ד'.

25. דבר זה מתאים במיוחד להבנת הירושלמי, המסביר את הווידוי כמסב על ההורג: "שלא בא על ידינו ופטרנוהו ולא הרגנוהו ולא ראינוהו והנחנוהו ועימעמנו על דינו" (סוטה פ"ט ה"ו), כג ע"ד). מכל מקום, דבר זה מובן היטב גם לשיטת הבבלי המסב את הווידוי על הנהרג שלא זכה לליווי ולפרנסה.

26. בהקשר זה יש לציין מדרש המובא בתרגום המיוחס ליונתן: "כהניא יימרון כפר לעמך ישראל... ומן יד נפקין נחיל דמורנין מגו פרתא דעגלתא נגדין ואזלין עד אתרא דקטולא תמן וסלקין עלוי ואחדין בי דינא יתיה ודיינין יתיה" (ומיד יוצאים נחיל תולעים מתוך טבור העגלה נמשכים והולכים עד המקום שהרוצח שם ועולים עליו, ותופשים בית הדין אותו ודנין אותו).

27. עיין בבלי סוטה מו ע"ב, וראה גם לעיל הערה 21.

28. תורה שבעל פה מפרשת שדווקא מת הצמוד אל האדמה - עורפין עליו, ומדגישה את מוטיב שפיכת הדם על הארץ. ראה משנה סוטה פ"ט מ"ב. על פי המשנה, טמון בגל, תלוי באילן או צף במים - אין עורפין עליהם. לדברי הירושלמי סוטה פ"ט ה"ב (כג ע"ג): "אף נמצא עומד... לא היו עורפין". כך גם ממעטים את מי שלא נשפך דמו, כגון חנוק, עיין בבלי סוטה מה ע"ב.

כחה לך...” (בראשית ד', יב),²⁹ וכך גם כאן - הארץ נותרת שוממה. הסבר זה טוב גם לגבי “נחל איתן”, על פי הפרשנים³⁰ הטוענים שהכוונה למקום סלעי וקשה.

לגבי הטוענים³¹ כי מדובר בנחל ה”שוטף בחוזקה” כלשון הרמב”ם, יכול להיות שניתן להציע פירוש חדש. ייתכן שהנחל בא לסמל שטיפה וטיהור של הארץ המוחנפת, אשר דם הקרבן זועק מתוכה. בכך הוא מהווה גם רמז למבול אשר טיהר את הארץ ש”נמלאה חמס”, הוא אותו מבול אשר בעקבותיו מופיע איסור שפיכות דמים לראשונה. כך משלים הנחל את כפרת האדמה מקללתה, ומהווה בעצמו תזכורת לחומרתו היסודית של איסור שפיכות דמים.³²

ד

שתי הפרשות שעסקנו בהן, ערי מקלט ועגלה ערופה, פורשות בפנינו מערכת שלמה של תיאור התגובה למקרה רצח. מעבר לשיתוף הנושא - רצח - ניתן לעמוד על סגנון המשותף לשתי הפרשות המופיעות בספר דברים:
ערי מקלט:

ולא ישפך דם נקי בקרב ארצך... ובערת דם הנקי מישראל (דברים י”ט, י, יג).

ובעגלה ערופה:

ואתה תבער הדם הנקי מקרבך... (כ”א, ט).

מתוך כך, ניתן לראות את שתיהן כמערכת אחת המייצגת קו מנחה אחד בהבנת התייחסות התורה לפגיעה בנפש. ראינו כיצד שני מוקדים עוברים כחוט השני לאורך הפרשות: משפט וכפרה. ערי המקלט מוצגות מחד כאינסטיטוציה משפטית שנועדה להבטיח משפט צדק, ולמנוע שרשרת רציחות על רקע נקמת דם. מאידך, הן משמשות כאקס-טריטוריה, מקום המנותק מנחלת ארץ ישראל, שממנה גלו

29. לגבי הקבלות לשוניות וענייניות בין שתי הפרשיות, ראה: א’ קלינג, “קין, הבל ועגלה ערופה” בתוך טללי אורות ב’, תש”ן. יש להדגיש כי השממת האדמה שייכת דווקא למערכת המיוחדת של שפיכות דמים, ולא למערכת הכללית של תורת הגמול המקראית, שבה משמשים הגשם והתבואה כמשוב על ההתנהגות הדתית ככלל.

30. ספרי דברים, פיסקא רז, מהדורת פינקלשטיין, עמ’ 242. רש”י, רמב”ן ורס”ג על הפסוק (ד), וכן גם בתרגום אונקלוס, ביונתן ובשבעים.

31. רמב”ם הל’ רוצח פ”ט ה”ב, ובלשון דומה בחזקוני. וכך, מנימוקים בלשניים, גם במילונים המקראיים BDB ו-KBL.

32. אין חובה לקבל פירוש זה, ואכן הוא בגדר הצעה בלבד. אך ראה: בראשית ה’, כט; ח’, כא; וכן ט’, ד-ו.

הרוצחים בשל הארץ הדורשת את שפיכת דמם ככפרה. צמד המושגים משפט וכפרה, מהווים גם שני מוקדי פרשיית עגלה ערופה, אשר דיניה מורכבים משילוב מוטיבים של כפרת הארץ מחד³³ וענישת הרוצח מאידך. יחס התורה לרוצח הוא, אם כן, בעל אופי כפול: משפט וכפרה.

נראה שניתן לעמוד על שורשיה של כפילות זו, ע"י הבחנה בין שתי בחינות באדם, המתגלות בשני סיפורי הבריאה.³⁴ שני היסודות שעל פיהם מתייחסת התורה למקרים של הריגת אדם, טבועים כבר בסיפור בריאת האדם עצמו.

בסיפור בריאת האדם שבפרק א' בבראשית:

ויברא אלהים את האדם בצלמו בצלם אלהים ברא אותו. (כז).

ולעומתו, בפרק ב':

וייצר ה' אלהים את האדם עפר מן האדמה (ז).

בחינת צלם אלוהים היא בחינת האל האוחז במידת הדין.³⁵ בעקבות רצח האדם, מתעוררת מידת הדין ודורשת משפט צדק. יש להצדיק את הצדיק ולהרשיע את הרשע. בית הדין, המייצג את בחינת צלם אלוהים,³⁶ מגן על הרוצח (השוגג) בפרשיית ערי מקלט, רואה עצמו אחראי על החלל בפרשת עגלה ערופה, וכמובן ממונה על הריגת רוצח מזיד. כך באה לידי ביטוי התגובה של בחינת "צלם אלהים".

מאידך, האדם - "עפר מן האדמה", על כן שפיכת דם היא חטא כלפי האדמה. "לארץ לא יכופר". הדם צועק מתוך האדמה אשר פצתה את פיה לקחתו, ודורש דם תמורת הדם. הארץ אינה סובלת רצח, ומטילה את קללתה על הרוצח ועל העדה, הנתפסת כבעלת אחריות. גואל הדם מהווה המוציא לפועל של קללה זו, כשהוא מייצג הן את בחינת "צלם אלהים", והן את בחינת "עפר מן האדמה".

33. הן דין ערי מקלט והן דין עגלה ערופה נוהגים רק בתחומי הנחלה - ארץ ישראל ועבר הירדן.

34. הדברים המוצגים כאן הם ניסיון לסכם ולהדגים את האמור במאמר ע"י שימוש בפרשיות הבריאה, אע"פ שאין ניסיון זה מתיישב בהכרח עם פשוטו של מקרא. אי לכך, אין לראות את הדברים כפרשנות לפרשות בבראשית.

35. עיין לעיל, הערה 23. קישורו של שם אלוהות עם מידת הדין ידוע ומקובל בספרות מני קדם, בנגלה ובנסתר. ראה למשל: שמות רבה פרשה ג ו (דפוס וילנא יא ע"ב): "כשאני דן את הבריות אני נקרא אלוהים"; ספרי דברים פסקא כו (מהד' פינקלשטיין, עמ' 41): "כל מקום שנאמר אלוהים זו מדת הדין".

36. השווה שמות כ"ב, ז-ח; תהילים פ"ב.

כך מגיבים כל מישורי הקיום: אדם, עולם ואל, על הפגיעה בנפש. האחד ששמו אחד, הוא העומד במוקד שלשת המישורים, ויוצר את קשרי הגומלין ביניהם,³⁷ כפי שבא לידי ביטוי בציוויו בסוף הפרשה:

ולא תטמא את הארץ אשר אתם יושבים בה, אשר אני שכן בתוכה, כי אני ה' שכן בתוך בני ישראל
(במדבר ל"ה, לד).

37. השווה דברים כ"א, כב - אפילו במוצא להורג כדין: "לא תלין נבלתו על העץ... כי קללת אלהים תלוי [בגלל צלם אלהים] ולא תטמא את אדמתך אשר ה' אלהיך נתן לך נחלה".